
'EET MAMA ONS OP?'
EN ANDERE VERHALEN OVER MOEDERTJE STAAT

A.M. Mol

"Vadertje staat, moedertje thuis?" heet het artikel dat Selma Sevenhuijsen in 1978 schreef in de eerste bundel **Socialisties-Feministische Teksten**.(1) Ze vertelt daarin dat het thuiswerken van huisvrouwen in het Nederland van de twintigste eeuw niet alleen de wens is van hun echtgenoten, maar ook georganiseerd wordt door een andere drager van patriarchaal gezag: de staat. Het is in feministische teksten niet ongebruikelijk om de staat af te schilderen als een vader, in navolging van een lange traditie in het staatsrecht, waarin het gezag van het gezinshoofd en dat van het staatshoofd als elkaars verlengstuk werden begrepen.

Wie in de berg teksten over de verzorgingsstaat duikt, merkt echter al vlug dat het daarin met de sekse van de staat ingewikkelder gesteld is. De verzorgingsstaat, heet het, oefent geen gezag uit, maar zorgt, en de verpersoonlijking van de zorg is niet de vader maar de moeder. Na even lezen blijkt dat het niet telkens opnieuw over dezelfde soort moeder gaat, die als spil van telkens hetzelfde gezin fungeert, maar dat er een aantal varianten in omloop is. Om de verschillende voorstellingen van 'moeder' en het daarbij horende 'gezin' te mobiliseren, worden bovendien heel uiteenlopende technieken gehanteerd. Ik heb een aantal gevallen bij elkaar gezocht en zal die hieronder presenteren. Wie de verhouding tussen vrouwen en verzorgingsstaat wil begrijpen, kan er, lijkt me, niet aan voorbijgaan dat ook de staat een sekse heeft. Wat is de sekse van de staat?

Was er maar aandacht

In de jaren zeventig was een van de meest gehoorde kritieken op de verzorgingsvoorzieningen dat ze niet **vriendelijk** genoeg waren. Er was te weinig aandacht te vergeven in de kamertjes

van de sociale dienst. Dokters namen geen tijd voor hun patiënten. Op scholen werden teveel feiten onderwezen en te weinig levenslessen. De bureaucratie belemmerde de communicatie. Er was welvaart, maar waar bleef het welzijn?

Een tijd lang vormden dergelijke kritieken de inleiding op pleidooien voor het inbouwen van meer vriendelijkheid in de voorzieningen van de verzorgingsstaat. Lokettisten bij de sociale dienst, dokters, onderwijzers en andere ambtenaren en trendvolgers moesten meer begrip, warmte en communicatie in hun takenpakket opnemen. Ze moesten cliënten, patiënten, leerlingen of kortweg 'de mensen' niet enkel van dienst zijn, helpen of onderwijzen maar ze ook begeleiden. Ze moesten er aardig voor zijn.

In 1978 schrijft de rechtssocioloog Schuyt in een bijdrage aan een boek met de treurige titel **De stagnerende verzorgingsstaat**: "De moderne samenleving begint steeds meer te lijken op een weeshuis: er wordt voor je gezorgd, maar je krijgt geen aandacht."⁽²⁾ Om nogmaals te benadrukken wat mensen van goede wil in die tijd beweren, namelijk dat het om aandacht gaat, gebruikt Schuyt een intrigerende metafoor. Het is de metafoor van het weeshuis. Het weeshuis staat voor de plek waar het aan aandacht ontbreekt. Werkelijke aandacht, zo suggereert dit taalgebruik, valt enkel elders te verwachten: niet in het weeshuis, maar in het gezin. Helemaal goed kan het daarom volgens Schuyt niet komen met de verzorgingsstaat: "(...) de bureaucratisering van de hulpverlening - een uitvloeisel van het noodzakelijk juridische karakter van de verzorgingsstaat - staat die persoonlijke aandacht en beschikbare tijd in de weg". Maar dat neemt niet weg dat er nog iets te verbeteren valt aan de instellingen. Schuyt besluit zijn artikel met:

"In de evenwichtige oplossing tussen de formele vereisten van sociale verzorging en de behoefte aan informele sociale verzorging, ligt naar mijn mening de belangrijkste sociale opgave van de huidige en toekomstige verzorgingsstaat."

De metafoor van het weeshuis kan worden gebruikt om van de sociale verzorgers te vragen zich vaderlijk/moederlijk te gedragen en royaal te zijn met aandacht. Er is ook een andere wending mogelijk. Wie de roep om vriendelijkheid eenmaal heeft omschreven als 'de behoefte aan informele sociale verzorging' vraagt er haast om dat het bon ton wordt te zeggen dat er aan deze behoefte ook enkel op informele wijze kan worden voldaan. Het beeld van het harteloze weeshuis is neergezet, het beeld van het liefdevolle gezin is opgeroepen. Dan is het niet moeilijk even later op te merken dat we wérkelijk contact van de sociale dienst, de dokter en de onderwijzer ook niet kunnen verwachten. Waarom om iets onmo-

gelijks vragen? Werkelijk contact is iets voor 'thuis'.

Met ouderlijke zorg als ideaal kan het in discussies over de verzorgingsstaat dus twee kanten opgaan. De toewijding van de ouders kan worden hooggehouden als model waarnaar de beroepszorg zich hoort te richten. Maar het is ook mogelijk de ouderlijke toewijding te presenteren als iets dat slechts échte ouders kunnen geven, en de groepsleiding in het 'weeshuis' niet; als iets dat zich enkel voordoet in de informele sector, zodat de formele sector nooit ideaal kan zijn.

Eet mama ons op?

In de jaren tachtig is het gemopper over 'gebrek aan aandacht' verdwenen. Een deel van de voorzieningen van de verzorgingsstaat staat onder steeds zwaardere druk en plotseling wordt de toestand die er was afgeschilderd als paradijslijk. Niet gebrek aan aandacht, maar overdaad aan zorg lijkt dan, achteraf, kenmerkend voor de tijd die voorbij is. Het kon niet op in die jaren, maar was het niet een beetje veel van het goede? Merkwaardig genoeg blijkt in de discussie over de vraag of het niet wat minder kan de metafoor van het gezin opnieuw goede diensten te bewijzen. De socioloog Paul Schnabel schrijft in 1983 in zijn bijdrage aan het boek met de dreigende titel *De nadagen van de verzorgingsstaat*: "De verzorgingsstaat herhaalt in het groot de structuur van het moderne gezin: de verzorging is volledig, omvat alle gezinsleden, maar sluit wie niet tot het gezin behoort uit." (3) De staat blijkt in deze tekst geen geslachtsloze ouder die aandacht geeft, maar twee ouders, een moeder en een vader. De moeder zorgt. De vader valt ongeveer samen met datgene wat volgens Schuyt 'aandacht' in de weg stond: het 'juridische karakter'. De moeder heeft de vader nodig.

"De verzorgingsstaat als 'alvoedende moeder', die iedere wens naar verzorging en zekerheid onmiddellijk bevredigt, is alleen mogelijk geweest onder bescherming van 'vader staat', die de politieke en wettelijke kaders van de verzorgingsstaat stelde."

Het gezin is hier geen ideaal op de achtergrond, geen droombeeld waarbij de harde weeshuis-reëliteit kil afsteekt. Het gezin is een feit. Wie wil vergelijken, vergelijk niet 'weeshuis' met 'gezin', maar het ene gezin met het andere of het verzorgingsstaat-gezin vroeger met dat van nu. Vroeger trad de moeder, alvoedend, op de voorgrond, en was de vader marginaal, aldus Schnabel. Nu komt de vader weer meer naar voren. Dat is niet ongunstig. Alvoedende moeders zijn akelige fenomenen. Ze schenken geen aandacht, maar de paradox wil dat ze de neiging hebben hun kinderen op te eten. Verstrikt in de

koestering van alvoedende moeders kunnen kinderen niet volwassen worden. Daarvoor is de tussenkomst van de vader vereist. Het is zaak dat de vader behoedzaam te werk gaat, dan hoeft zijn optreden niet als onrecht of verlating te worden opgevat, maar vormt het een uitdaging voor de kinderen.

Er zijn in Schnabels tekst geen sporen van de vraag of echte aandacht in voorzieningen kan worden ingebouwd of slechts in 'de informele sfeer' te verwachten valt. Dergelijke ambivalenties ontbreken. Aan de orde is de vraag in hoeverre vadersrecht en moedertje verzorgingsstaat evenwicht in hun samenleving weten te brengen. Wat wordt de verhouding tussen 'harde' en 'zachte' delen van de staat en wat brengt dat met zich mee voor de burgers/kinderen? Het gezin is geen ideaal op de achtergrond en geen benauwend schrikbeeld: het is een feit waar niet aan te tornen valt. (Of is het toch mogelijk om als volwassene het gezin te verlaten?)

Het ene gezin en het andere

Schuyt en Schnabel zetten hun opvattingen over de verzorgingsstaat kracht bij door een beeld van het gezin op te roepen. Ze doen dat niet op dezelfde manier: in het verhaal van Schuyt is het gezin een ideaal op de achtergrond waar 'de moderne samenleving' schamel tegen afsteekt; in het verhaal van Schnabel is het gezin de metafoor waarmee rechtsstaat, verzorgingsstaat en burgers als vaders, moeders en kinderen worden afgeschilderd. Schuyt en Schnabel gebruiken niet hetzelfde gezinsbeeld. Met hun verwijzingen naar het gezin doen ze geen beroep op alledaagse kennis die iedereen deelt. Er is niet één 'gezin' dat iedereen kan 'zien', en dat vervolgens kan worden afgebeeld. Er bestaan talloze verbeeldingen van gezinnen. Het beeld van het gezin waar Schuyt aan appeleert is heel anders dan dat wat Schnabel opvoert. In Schuyts gezin geven vader en moeder aandacht aan de kinderen. In Schnabels gezin koestert de moeder en stelt de vader grenzen. Waar doen die gezinnen aan denken?

Schuyt en Schnabel hebben de beelden van de gezinnen waar zij aan appeleren niet zelf verzonnen. Met enige speurzin valt de herkomst ervan best te achterhalen. Die ligt in beide gevallen al weer flink wat jaren terug. Bij Schuyt straalt dat af van zijn woordkeuze: in de late jaren zeventig, wanneer hij zijn tekst schrijft, is het in kringen van beroepsopvoeders al lang achterhaald om van weeshuis te spreken. Zoiets heet dan inrichting, of liever nog tehuis.(4)

De gedachte dat er ook van tehuizen iets te maken valt, is nooit erg populair geweest. In de jaren vijftig echter leefde het idee dat het gezin de 'natuurlijke omgeving van het kind' zou zijn wel bijzonder op. De ervaringen van twee wereldoor-

logen, zo zei men, hadden dat bewezen, en ontwikkelingspsychologen en pedagogen zetten onderzoeken op om dat bewijs- onder gecontroleerde omstandigheden - nog eens over te doen. De achterstelling van kinderen die niet in gezinnen opgroeien werd in psychologische termen geformuleerd. Inrichtingskinderen kwamen geen geld, schuilplaatsen of tantes tekort, maar aandacht.(5) De hoeveelheid beschikbare aandacht is ook precies het punt waarop Schuyt weeshuis en gezin met elkaar vergelijkt. Schuyts woordgebruik sluit dan ook aan op de humanistische varianten van de pedagogie, die in de jaren vijftig zijn ontstaan en in de jaren zestig opgebloeid. Daarin zijn niet de (moederlijke) bescherming en het (vaderlijk) gezag de mooie dingen die ouders aan kinderen te bieden hebben, maar staan (menselijke) aandacht, communicatie en contact voorop.

Om de herkomst van het beeld van het gezin dat Schnabel gebruikt te achterhalen is een uitstapje naar de Verenigde Staten van de vroege jaren veertig nuttig. Daar en toen werd er een nieuw woord aan het Engels toegevoegd: *momism*. 'Mom', de Amerikaanse moeder als spil van het moderne gezin, was volgens degenen die zich over *momism* zorgen maakten, wat al te overheersend aan het worden.(6) Al haar energie werd gestopt in het grootbrengen van haar kinderen en al haar toekomstdromen waren dromen over de toekomst van haar kinderen. Daardoor dreigde zij haar kroost te sterk aan zich te binden. Vooral voor de jongens was dat ernstig, zij werden moederskinderen in plaats van 'echte mannen'. Hun volwassenheid was geen echte volwassenheid, want zij bleven in de greep van 'mom'.

Hoewel in Nederland de angst voor de moeder niet dezelfde proporties aannam, is een dergelijke ongerustheid ook hier terug te vinden. In de jaren vijftig klinken er herhaaldelijk waarschuwingen voor de risico's van het gezin waar de moeder overheerst.(7) De zorg van deze neurotische figuur vormt een dwangbuis voor haar echtgenoot - hij moet binnenshuis sloffen aan. De kinderen bindt ze aan zich met een combinatie van overdreven koestering en bemoeizuchtige veeleisendheid. Met haar tegenpool, het slonzige type dat lak heeft aan netheid en het met etenstijden niet zo nauw neemt, heeft de 'alvoedende moeder' één ding gemeenschappelijk: ze bepaalt de gang van zaken in het huishouden. In het gezin dat Schnabel ten tonele voert is dat al evenzeer het probleem.

In de discussie over de verzorgingsstaat sluipen beelden van het gezin binnen, en daarmee wordt niet naar iets 'bekends' verwezen, dat er nu eenmaal is. Niet het gezin zoals het voor iedereen zichtbaar is, maar verhalen over het gezin zoals die door sommigen verteld worden, spelen een rol in de teksten van Schuyt en Schnabel. 'Het gezin zoals het voor iedereen zichtbaar is' bestaat niet, wel zijn er veel verhalen over

gezinnen.

Het is mogelijk die verhalen te typeren door ze te voorzien van het etiket van de theorie waarin ze gesystematiseerd zijn. In dit geval is het ene verhaal dan humanistisch-pedagogisch, het andere psychoanalytisch. De verhalen kunnen ook worden gekarakteriseerd door te wijzen op de circuits waarin ze gefunctioneerd hebben. Het eerste zal in de kinderbescherming dikwijls verteld zijn, het tweede heeft vaker geklonken in Medisch Opvoedkundige Bureaus. Beide verhalen hebben de afgelopen veertig jaar de ronde gedaan in de verzorgingsstaat. Het zijn de verhalen waar moeders tussen werden vastgeklemd. Aan de ene kant waren moeders aandachtig (lees: hadden ze de opdracht aandachtig te zijn). Aan de andere kant mag de moeder die de hele dag thuis bij haar kinderen zit er ook weer niet als een kloek bovenop gaan zitten: ze moet er haar leven aan wijden, maar ze moeiteloos los kunnen laten. 'Alvoedend' mag de moeder niet zijn, maar ze moet wel elke dag iedereen lachend te eten geven.

In de discussies over de verzorgingsstaat zoals Schuyt en Schnabel die toonzetten, lijkt de haast onuitvoerbare opdracht om voor iedereen te zorgen en niemand te verstikken, ook precies de opdracht waarvoor de verzorgingsstaat zich gesteld ziet. Met de vrouwelijke sekse krijgt de verzorgingsstaat een aantal van de bijbehorende moeilijkheden toebedeeld.

Een onbewuste associatie

Schuyt en Schnabel gebruiken elk een ander beeld van het gezin om hun opvattingen over de verzorgingsstaat te verduidelijken. Ze gebruiken het ook niet op precies dezelfde manier: bij de een wordt het door de metafoor van het weeshuis als ideaal op de achtergrond geprojecteerd, bij de ander wordt het gezin zelf als metafoor gebruikt. In beide gevallen echter is de vergelijking **didactisch** van aard: ze wordt ingezet om inzichtelijk te maken wat er met de verzorgingsstaat aan de hand is. Nu zijn er ook gevallen te vinden waarin een vergelijking tussen ouders en staat niet wordt gebruikt om iets te **verhelderen**, maar om iets te **verklaren**. Het gedrag van burgers tegenover de staat wordt dan verklaard vanuit de verhouding van die burgers tot hun ouders. Is iemand burgerlijk ongehoorzaam? Dat valt dan te verklaren door te wijzen op een onverwerkt autoriteitsconflict met de vader, dat uitgeleefd wordt door een vergelijkbaar autoriteitsconflict met de staat aan te gaan. Psychologisch gezien bezet de staat de plaats van de vader in de belevingswereld van de persoon in kwestie.

Niet alleen de vader komt ervoor in aanmerking in de staat geprojecteerd te worden, ook de moeder, tenminste sinds de

tijd dat de staat er een 'moederlijke functie' op na houdt. Sinds 1945 wordt die functie opgebouwd, zo stelt de zenuwarts Lietaert Peerbolte in 1952 in een beschouwing gewijd aan de maatschappelijke ontwikkelingen na de Tweede Wereldoorlog.

"(...)in een wereld van concurrentie is geen plaats voor een beschermende moeder. Zo bezien is de inschakeling van de sociale wetgeving als middel ter bereiking van het doel sociale zekerheid op te vatten als een heroriëntering in de opvattingen betreffende de staat: de vaderlijke functie, het gezag, dat orde handhaafde, werd er door uitgebreid met de moederlijke functie, de bescherming tegen iedere bestaansonzekerheid."(8)

Lietaert Peerbolte stelt zich ten doel iets te vertellen over psychologische achtergronden en psychologische invloeden van de sociale zekerheid. De twee artikelen in het **Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde** die hij aan deze materie wijdt, vormen een opmerkelijk voorbeeld van een poging maatschappelijke ontwikkelingen te verklaren door ze terug te voeren op de psychologie van de verhouding tussen kind en moeder. Het eigene van de moeder is in deze teksten niet dat ze aandacht te vergeven heeft, of dat ze voedt en koestert, maar dat ze haar kinderen bescherming biedt tegen onzekerheid. Als er iets te vrezen valt, dan is daar de moeder om bescherming bij te zoeken. Sociale zekerheid blijkt niet voor niets **zekerheid** te heten, de drijvende emotie erachter is onzekerheid, vrees. Uiteindelijk verlangen mensen zelfs niet eens naar de veilige zekerheid van de beschermende moeder, wat ze het liefst willen is de totale zekerheid van de gevarenloze baarmoeder. (Moeder en baarmoeder lopen in de betreffende artikelen zonder commentaar in elkaar over.) Het grootste trauma dat een mens overkomt is het geboren worden. De menselijke vrees wakkert aan wanneer volgende trauma's het geboortetrauma weer onbewust in herinnering roepen.

In een van de artikelen wordt een casus beschreven van een man die na een bombardement epileptisch was geworden en die pas gas toen "tevens de geboorteangsten in dromen waren herbeleefd en vervolgens bewust waren verwerkt". De tekst vervolgt:

"Iets dergelijks doet zich sociaal-psychologisch voor bij de grote groep mensen, die in dit naoorlogse tijdperk bij hun streven naar een betere wereld de originele geboorteangst trachten te effaceren door sociale zekerheid. Bij hen bestaat eveneens een emotionele onbewuste associatie tussen de recente oorlog als ongeval en het originele geboortetrauma."

De psychologische achtergrond van het streven naar sociale zekerheid is hiermee blootgelegd. Wat mensen eigenlijk willen als ze door middel van sociale wetgeving proberen sociale zekerheid te realiseren, is terug naar de baarmoeder.

In deze opvattingen schuilt een psychologische theorie waarin wordt aangenomen dat in de menselijke psyche 'oorlog' en 'geboorteaangst' als vergelijkbare trauma's op één lijn staan. De sociologische theorie die hier gehanteerd wordt bevat de veronderstelling dat sociale wetgeving iets is dat van de grond komt omdat een grote groep mensen naar sociale zekerheid streeft. Het meest verrassende moet echter nog komen. Lietaert Peerbolte bedrijft geen psychologie en geen sociologie, hij is psychiater en doet aan sociatrie. Sociatrie was in 1952 een jonge, enthousiaste wetenschap die vat wilde krijgen op het gemeenschapsleven als sociaal-psychologisch fenomeen, en op de mogelijke afwijkingen van dat gemeenschapsleven. De vraag die dan ook als vanzelfsprekend uit het voorgaande rolt is:

"Zijn wij dus sociaal-psychologisch tot de conclusie gekomen dat het streven naar sociale zekerheid als een poging tot restauratie van de voorgeboortelijke veiligheid en zekerheid moet gezien worden, dan doet zich de vraag voor, of wij sociaal-psychologisch dit streven al dan niet als ziekteverschijnsel moeten opvatten."

Als de sociatrie zich inderdaad verder had ontwikkeld, dan had zij een krachtige aanval op zorgvoorzieningen kunnen helpen inzetten. Psychiaters in de jaren vijftig waren niet geneigd mensen hun pathologische strevingen te laten botvieren. Integendeel, vrouwen bijvoorbeeld die streefden naar de heerschappij over hun echtgenoten, of, erger nog, naar het bedrijven van de liefde met een andere vrouw, werden door-drongen van de ziekelijkheid van hun verlangens. Met zachte doch vasthoudende hand werd de achtergrond van hun ziektebeeld ontrafeld en er werd van alles aan gedaan om hen te genezen. Ook de sociatrische therapie zou pathologische strevingen hebben proberen om te buigen in een gezondere richting. Welk streven als gezond alternatief voor dat naar sociale zekerheid zou zijn aangemerkt, kan achteraf hoogstens geraden worden. De sociatrie is immers vroeg in haar ontwikkeling blijven steken.(9)

Dat er zoiets als sociatrie bestaan heeft, is echter bijzonder leerzaam voor wie latere ontwikkelingen wil begrijpen. Wie met Lietaert Peerbolte kennis gemaakt heeft, krijgt het vermoeden dat de literaire techniek die Schuyt en Schnabel hanteren minder toevallig is dan ze op het eerste gezicht lijkt. Die literaire techniek doet op zijn minst denken aan

de sociatrische theorie die verloren ging. De zeggingskracht van de vergelijking tussen moeder en staat als stijlfiguur, zou wel eens zo groot kunnen zijn, omdat die vergelijking vroeger verklaringskracht heeft bezeten.

Zorgt de staat?

Of 'zorgen' nu aandacht geven, voeden en koesteren of beschermen betekent, de verzorgingsstaat is een moeder omdat zij zorgt. De koppeling tussen moeder en verzorgingsstaat ligt in het woord 'zorg' al besloten. Precies vanwege dat woord 'zorg' krijgt de term 'verzorgingsstaat' de laatste tijd kritiek te verduren. "De term verzorgingsstaat is zelf al ideologisch", schrijven Mom, Stasse en Eijkmans in het boek *Staat en Seksenstrijd*.(10) Zij zijn niet de enigen.(11)

Het behoort tot de vele intrigerende facetten van de verhouding tussen vrouwen en verzorgingsstaat dat het een vrouw was die deze term introduceerde. In 1960, in een artikel in *Socialisme & Democratie*, gewijd aan de vraag "waarom jongeren in onze tijd zich zoveel minder aangetrokken voelen tot het socialisme", stelde Verwey-Jonker voor het engelse woord *welfare state* voortaan niet meer met 'welvaartstaat' maar met 'verzorgingsstaat' te vertalen.(12) Sociale voorzieningen kunnen immers uitstekend worden opgebouwd in een land waar niet of nauwelijks sprake is van welvaart, zoals Nederland eind jaren veertig en in de jaren vijftig heeft laten zien. De term 'verzorgingsstaat' geeft, aldus Verwey-Jonker, beter weer waar het om gaat: verzorging. Verzorging van de wieg tot het graf.

Niet iedereen is nu gelukkig met die term van toen. "De veranderende rol van de staat na 1945 in het maatschappelijk proces te typeren naar een van zijn vermeende doelstellingen ('verzorging') lijkt ons niet aanvaardbaar", schrijven Van der Kley, Louvenberg, Wester en IJdens in de inleiding van het verslag van een congres dat ze in 1980 in Nijmegen organiseerden.(13) Even verderop stellen ze:

"Als we ons richten op de economische oorzaken van de veranderende rol van de staat dan komt er een heel andere doelstelling naar voren: interventie in een ontwricht maatschappelijk productie- en reproductieproces."

Dat brengt hen ertoe de term 'interventiestaat' te verkiezen. Interventiestaat is een term die niet uitdrukt dat de staat zorgt voor burgers, maar die benadrukt dat hij intervenueert in de economie: het maatschappelijk productie- en reductieproces.

In zijn boek *De labyrintische staat* uit 1985 vertelt Stuurman de voorkeur te geven aan nog een andere term: 'keynesiaanse staat'.(14) Dat betekent niet dat hij de staatsactiviteiten vanuit het perspectief van een keynesiaans econoom bekijkt. Hij spreekt weliswaar van "sociale uitgaven van de staat", die "in de vorm van koopkrachtige vraag van de consumenten als inkomsten uit de verkoop van waren weer terugkomen bij het kapitaal."(15) Maar er is meer.

"Eerder gaat het om een nieuw type verhouding tussen bevolking en politieke instellingen, zowel in economische en sociale als in politieke en culturele zin. Het **gehele** sociale bestaan van de burgers - als 'bourgeois', als 'citoyen' maar ook als 'sujet' - wordt betrokken in de nieuwe verhouding tussen burger en staat."(16)

De keynesiaanse staat wordt door Stuurman - vreemd genoeg - niet omschreven als een instantie die in de economie ingrijpt maar als een instantie die in het sociale bestaan van burgers ingrijpt. Dat ingrijpen van de staat in het leven van burgers, heet bij Stuurman **disciplineren**.(17)

'Interventiestaat' en 'keynesiaanse staat' dienen zich aan als alternatieve termen voor wat Verwey-Jonker 'verzorgingsstaat' noemde. Eigenlijk is dat niet precies uitgedrukt. Het zijn geen nieuwe termen voor hetzelfde, oude 'ding'. Met de nieuwe termen wordt een nieuw ding afgebakend. Ze verwijzen naar een andere serie gebeurtenissen en horen thuis in andere verhalen dan de oude term. Ze brengen iets anders ter sprake.

De alternatieven 'interventiestaat' en 'keynesiaanse staat' breken niet radicaal met de term 'verzorgingsstaat': ze handhaven het woord 'staat'. 'Verzorging' echter schuiven ze opzij.(18) De staat lijkt zo iedere vergelijkbaarheid met moeder, en daarmee haar vrouwelijkheid te verliezen. Bij nader inzien echter valt dat mee.

Neem opnieuw de tekst van Stuurman. Zijn keynesiaanse staat 'disciplineert'. Disciplineren is, zoals Stuurman het gebruikt tenminste, een onvriendelijk woord voor wat in de jaren vijftig 'volksopvoeding' heette. Door middel van volksopvoeding probeerde Moedertje Staat de burgers in goede banen te leiden, precies zoals moeder thuis probeerde haar kinderen enig fatsoen bij te brengen. In de loop van de jaren zestig ging het idee dat de zorgvoorzieningen er zijn om mensen op te voeden gaandeweg verloren. Er werd begeleid, hulp verleend of opbouwwerk verricht, maar niet opgevoed. Tegen de opvoeding in het gezin barstte in diezelfde tijd een stroom aan kritieken los. De toegeeflijke hand waarmee de moeder haar kinderen stuurt, werd niet langer als verstandige leiding gewaardeerd, maar was in de ogen van de jonge generatie van

die dagen niets meer of minder dan het aanpassen van de mens aan het systeem. Opvoeding, zeiden de anti-autoritaire opvoeders, damt spontaniteit in en leert slaafsheid aan. 'Monsterschap' noemden een aantal jaren later de feministen van de Bonte Was deze moederlijke taak.(19)

Het is deze manier van denken over moeders nu die Stuurman verplaatst naar het denken over de staat. Allerlei activiteiten waar de staat een hand in heeft, worden door hem opnieuw als 'opvoeding' begrepen. Hij probeert daarbij niet het standpunt van de opvoeder, maar dat van de opvoedeling in te nemen. Van daar uit ziet het ingrijpen van de staat in het sociale bestaan van de burgers er niet erg liefdevol uit. De sociale dienst kort iedere bijstandsvrouw met een minnaar en het leger maakt van jongens mannen: de staat disciplineert.

De verbinding tussen moeder en staat valt in dit geval niet af te lezen aan metaforen, en dient al helemaal niet als verklaringsschema. De staat 'is' moeder op een nieuwe manier. De logica die volgens Stuurman de verhouding tussen staat en burger kenmerkt, die van het disciplineren, is dezelfde als de logica die volgens de radicale critici van de traditionele moederlijke opvoeding de verhouding moeder-kind kenmerkt. Anders gezegd: het model waarin in het ene geval de staat en in het andere geval de moeder gepast wordt, is hetzelfde.

De vergelijkbaarheid van moeder en staat is niet onmiddellijk verdwenen zodra het woord 'zorg' niet meer valt. De activiteiten van moeders 'zorgen' noemen, is dan ook evenmin een vanzelfsprekendheid als de activiteiten van staten 'zorgen' noemen. Het is één theoretische mogelijkheid uit velen. Er kunnen allerlei termen worden gebruikt om de activiteiten van moeders mee te beschrijven.

Feministen zijn er begin jaren zeventig toe overgegaan van 'huishoudelijke arbeid' te spreken. Het woord 'zorgen' maskeerde volgens hen het feit dat moeders, die zij huisvrouw noemden, voor haar geploeter geen geld ontvangen. Zodra wat vrouwen thuis doen 'zorgen' heet, lijkt het ontbreken van loon logisch te volgen: zorgen doet men uit liefde en voor liefde laten betalen is ongepast.

Het marxistische arbeidsbegrip werd daarom opgerekt, zodat er ruimte ontstond om van 'huishoudelijke arbeid' te spreken. De vraag of het hier productieve arbeid betrof en zo ja, aan wie dan de meerwaarde toeviel, of dat het reproductieve arbeid was, waarvoor de kapitalisten aan mannelijke arbeiders geld betaalden, vormde een van de hete hangijzers van het zogenaamde 'huishoudelijke arbeidsdebat'. Wat de standpunten in dit debat ook waren: iedereen die erbij betrokken raakte bleek bereid een denkmodel te hanteren, dat niet draaide om 'moeders en kinderen', maar om 'huisvrouwen en economie'.(20)

Nu wordt het tijd opnieuw te kijken naar de manier waarop

Kley c.s. over 'interventiestaat' spreken. Zij schuiven het denken over de verhouding verzorgingsstaat-burger opzij, precies zoals bovengenoemde feministen de verhouding moeder-kind opzij schuiven. Ze halen de verhouding interventiestaat-economie naar voren, precies zoals bovengenoemde feministen de verhouding huisvrouw-economie naar voren halen. Toegegeven: in de economie interveniëren klinkt grootser dan arbeid verrichten. Dat doet echter niets af aan de overeenkomst tussen beide modellen.

De vraag is of deze overeenkomst nog steeds een goede reden vormt om aan te nemen dat ook voor de theoretici van de interventiestaat de staat op de een of andere manier een 'moedertje' is en (dus) de vrouwelijke sekse heeft. Waarschijnlijk niet. Dat er aan de vrouwelijkheid van de interventiestaat getwijfeld kan worden, is echter geheel in overeenstemming met het feit dat het model van de interventiestaat en het model van de huisvrouw gelijkvormig zijn. Immers: ook de sekse van de huisvrouw staat niet vast. Het enige wat er over een huisvrouw te zeggen valt is dat zij (hij) huishoudelijke arbeid verricht. Economische modellen zwijgen over sekse.(21) Nu is over sekse zwijgen hoogst zelden neutraal. Misschien, wie weet, is de interventiestaat dus wel een man.

M/V

De staat heeft een sekse. Hij is man of vrouw, of man en vrouw tegelijk. Hij is niet alleen en niet altijd een vader-tje, maar ook zo nu en dan een moedertje. Met de hierboven beschreven gevallen is geïllustreerd dat sporen van het denken over moeders in het denken over de (verzorgings)staat zijn terug te vinden. Nu gaat het er mij niet om die sporen aan te wijzen om ze vervolgens weg te kunnen wissen. Streven naar seksneutraliteit leidt evenmin tot een onbelemmerd uitzicht op de werkelijkheid als andere pogingen waardevrij te zijn. De moraal van dit verhaal is een andere. Ik heb willen laten zien dat de 'waarde' sekse in de meest onverwachte hoeken schuilt, zodat het zinniger is om, in plaats van haar weg te denken, haar aan het licht te brengen en er de implicaties van na te gaan.(22)

Een eerste complicatie bij het bepalen van de implicaties van de seksuering (23) van de staat, is dat die seksuering niet altijd op dezelfde manier plaatsvindt. Het denken over de moeder komt langs heel verschillende wegen in het denken over de staat terecht. In alle hierboven beschreven gevallen (behalve misschien in het geval van de interventiestaat) 'is' de staat een moeder, maar de betekenis van 'is' varieert. Soms is de staat een moeder dankzij een literaire techniek, dankzij **metaforen** die in teksten over de staat gebruikt

worden (weeshuis, alvoedende moeder) en die indirect of direct een beeld van moeder oproepen. Dan weer worden moeder en staat met elkaar verbonden door een theorie die beide omvat en die zegt dat, sinds de staat zorgt, moeder en staat in de belevingswereld van een mens dezelfde plaats kunnen bezetten. In weer andere gevallen valt er in een tekst over de staat geen woord dat aan moeders of gezinnen doet denken, maar is er een overeenkomst te traceren tussen de modellen waarin door sommigen moeders en door anderen staten worden gevat - beiden worden begrepen als 'disciplinerend', of beiden worden benaderd als actor in de economie.

Met deze varianten zijn de variaties van 'is' niet uitgeput, een staat kan stellig op nog meer manieren 'vrouw zijn'. Het is de vraag hoe de implicaties die het (voor een staat) heeft om een sekse te krijgen toebedeeld variëren met de manier waarop die toedeling in zijn werk gaat. Die vraag is hier niet beantwoord, maar opgeworpen.

Er zijn nog een aantal complicaties bij het bepalen van de gevolgen van seksuering. Met een sekse ligt niet alles vast: de meeste zaken worden door meer bepaald dan enkel hun sekse. Bovendien wil een sekse hebben niet altijd hetzelfde zeggen. Of iets bijvoorbeeld 'vrouw' genoemd wordt vanwege het bezit van twee X-chromosomen of vanwege een zwoele oogopslag maakt nogal een verschil. In de hierboven beschreven gevallen is het vocabulair waarin de seksuering voltrokken wordt niet afkomstig uit genetica of pornografie, maar uit humanistische en anti-autoritaire pedagogie, psychoanalyse, sociatrie, radicaal feminisme en socialistisch feminisme. 'Vrouw' is daarbij telkens 'moeder'. Wat het wil zeggen moeder te zijn blijkt echter opnieuw uiteenlopend. Er is een moeder die, verenigd met vader, aandacht geeft en een moeder die, in tegenstelling tot vader, voedt. Er is een moeder die bescherming biedt terwijl vader gezag uitoefent en een moeder die opvoedt tot aangepastheid terwijl vader naar zijn werk is. En dan is er nog een moeder die niet langer moeder heet, maar huisvrouw, en die onder het mom van liefde huishoudelijke arbeid vervult.

Afhankelijk van hoe moeder precies omschreven wordt, heeft het moederschap van de staat andere implicaties. Niet alleen de formele definitie van moeder is daarbij van belang, maar ook de houding ten opzichte van moeder die er in de verschillende omschrijvingen besloten zit. Waar een psychoanalytische moeder opduikt vallen pleidooien voor evenwicht te verwachten: evenwicht tussen vader en moeder, evenwicht tussen teveel koestering en te weinig. Een dergelijke therapeutische aanpak van de staat ligt minder voor de hand waar moeder boos wordt afgeschilderd als een monster-opvoedster. Bij dat moederbeeld hoort vooral veel kritiek, in dit geval op de inmenging van de staat in de privé-ethiek van de burgers.

Maar laat ik niet te snel gaan: de preciese implicaties van de seksuering van de staat vormden niet het onderwerp van mijn speurtocht. Die met enige nauwkeurigheid te achterhalen vereist een aantal volgende onderzoeksstappen. Ik heb nu slechts willen aantonen dat niet alleen aan mensen, maar ook aan de staat een sekse wordt toegekend; dat dat niet altijd de mannelijke, maar - in de tweede helft van de twintigste eeuw - ook de vrouwelijke sekse is; en dat er niet één, maar een waaier aan mogelijke invullingen van 'moedertje staat' bestaat.

NOTEN

1. S. Sevenhuijsen, "Vadertje staat, moedertje thuis?" in: **Socialisties Feministische Teksten I**. 1978, 18-64.
2. C. Schuyt, "Het rechtskarakter van de verzorgingsstaat" in: J. van Doorn en C. Schuyt, red. **De stagnerende verzorgingsstaat**. 1978.
3. P. Schnabel, "Nieuwe verhoudingen tussen burger en staat" in: P. Idenburg, red. **De nadagen van de verzorgingsstaat**. 1983.
4. Al in de negentiende eeuw werden wezen samen met andere voogdijkinderen in opvanghuizen ondergebracht. Het begrip 'weeshuis' refereert dan ook in de eerste plaats aan de bewaarhuizen van voor de negentiende eeuw, waar niet werd opgevoed, maar slechts werd opgepast. Zie hiervoor o.a. J. Dekker, **Straffen, redden en opvoeden**. 1985.
5. Voor een kennismaking met opvoedingsideeën en ontwikkelingspsychologie in de jaren vijftig zie o.a. E. Singer, "Moeders en psychologen, een kritiek op de attachmenttheorie van Bowlby en Ainsworth" in: **Psychologie & Maatschappij** 16, 1981, 366-395.
6. De term 'momism' is geïntroduceerd door Philip Wylie, een succesvol schrijver in damesbladen, in zijn boek **Generation of Vipers** van 1942. Een boeiend artikel over 'momism' in de VS is dat van M. Rogin, "Kiss me Deadly: Communism, Motherhood and Cold War Movies" in: **Representations** 6, 1984, 1-36. Rogin beschrijft daarin de rol van 'mom' in Amerikaanse Koude-Oorlogfilms: zij is het die van haar zoons communisten maakt.
7. Voor een kennismaking met het beeld dat psychoanalytici in de jaren vijftig van vrouwen/moeders hadden, zie o.a. A. Sommer, "Huwelijksmoeilijkheden in de jaren vijftig en zestig" in: **Psychologie & Maatschappij** 22, 1983, 13-33 en A. Sommer, "Het Bureau" in: **Tijdschrift voor Vrouwenstudies** 21, 1985, 70-93.
8. M. Lietaert Peerbolte, "Psychologische Achtergronden van de Sociale Zekerheid" en "Psychologische Invloeden van

- de Sociale Zekerheid" in: **Tijdschrift voor Sociale Geneeskunde**, 1951, 261-264 en 298-300. Het idee dat het geboortetrauma zo belastend en bepalend is, ontleent Lietaert Peerbolte aan Fodor (**The Search for the Beloved**, 1949) die op zijn beurt teruggrijpt op **Das Trauma der Geburt** van de afvallige psychoanalyticus Rank.
9. Helemaal verdwenen is de sociatrie overigens niet, al is het woord in onbruik geraakt. Niet zozeer de rankiaanse, maar wel de freudiaanse variant steekt regelmatig de kop op. Een typisch voorbeeld van het begrijpen van het gedrag van mensen vanuit hun 'primaire' verhouding tot moeder, vader en siblings biedt het boek **Afgunst regeert de wereld** van de psychoanalyticus J. Groen uit 1986.
 10. T. Mom, H. Stasse en M. Eijkmans, **Staat en seksenstrijd, naar een feministische staatstheorie**. 1982, 73.
 11. Een van de vele critici van deze term schrijft zelfs: "Het is mijn stelling dat we in een impasse geraken als we over een 'oplossing' van de crisis van de verzorgingsstaat blijven praten in termen in termen van een zorg-metafoor, die bovendien haar zeggingskracht ontleent aan een traditioneel vrouwbeeld." J. Huisman, "Vrouwen en Verzorgingsstaat" in: **Vrouwen en Maatschappij, wetenschappelijke reflecties over de rol van vrouwen in de opbouw van cultuur en samenleving**, 1984.
 12. H. Verwey-Jonker, "De motivering van ons socialisme en de welvaart", **Socialisme en Democratie**, 1960, 537-540. Brede bekendheid kreeg de term verzorgingsstaat pas dankzij het proefschrift van P. Thoenes, "De elite in de verzorgingsstaat" uit 1962.
 13. P. van der Kleij, I. Louvenberg, F. Wester en T. IJdens in: **Interventiestaats en Ongelijkheid**, 1981.
 14. S. Stuurman, **De labyrintische staat**. 1985.
 15. **Ibidem**, 80.
 16. **Ibidem**, 76.
 17. Stuurman zegt de term 'disciplineren' te ontleen aan Foucault, maar hij geeft er een geheel andere inhoud aan. Een staat die ingrijpt in het leven van burgers is beslist niet datgene waar Foucault het over heeft. Foucault verzet zich juist tegen het idee als zou de samenleving geordend worden dankzij de directieven van een centrale actor, de staat-koning. Daarmee verlaat hij ook het standpunt dat mensen in de eerste plaats 'burger' zijn.
 18. Een van de grote advocaten van de omgekeerde strategie is A. de Swaan. In zijn **De mens een zorg, over de verstatelijking van de verzorgingsarrangementen** (1982) moet de term verzorgingsstaat het ontgelden vanwege de helft 'staat': " (...) de staat is geen persoon, hij kan niet zorgen." (p.50) De staat is volgens De Swaan dan ook slechts werkelijkheid 'als gedeelde illusie'. 'Zorg'

- daarentegen verheft hij tot het centrale begrip in zijn theorie, zozeer dat het er af en toe op lijkt of De Swaan de huidige samenleving geheel begrijpt als 'ontvouwing, organisatie, generalisering en (gedeeltelijke) verstatelijking' van de primaire zorgverhoudingen tussen mensen onderling. Verzorgings sociologie is op die manier geen onderdeel van, maar een stroming in de sociologie, de stroming die niet van 'ruil' of 'macht', maar van 'zorg' de centrale categorie maakt.
19. In de teksten van de Bonte Was wordt de moeder opgesplitst in een Voedster en een Monster. Als monster is de moeder: "net zo goed in dienst van het burokraties kapitalisties systeem als de onderwijzeres en de hoofdzuster. Ook moeders moeten hun kinderen tegelijk aandacht geven en disciplineren volgens burokraties-kapitalistiese normen, en daarbij een verschil maken tussen jongens en meisjes, zodat de jongens geschikt worden om in het systeem mee te vechten en de meisjes om het te dienen." Bonte Was, *De Geschiedenis van de Vrouwentoe-komst*. 1980, 265.
 20. Zie voor een voorbeeld van deze visie o.a. M. Benston e.a. *De politieke ekonomie van de huishoudelijke arbeid. Debat over gezin, ekonomie en staat in het huidige kapitalisme*. 1977.
 21. Dat het huishoudelijke arbeidsdebat over het kapitalisme ging en niet over vrouwen, is achteraf ook in kringen van socialistisch feministen als probleem aangemerkt. Zo schrijven Liesbeth Bervoets en Toby Frielink: "Door de vinger te leggen op het feit dat het belang van huishoudelijke arbeid voor het kapitalisme nog niet duidelijk maakte waarom juist vrouwen huishoudelijk werk doen, konden de beperkingen van het debat veel duidelijker worden gemaakt." L. Bervoets en T. Frielink, "Arbeidsverdeling naar sekse en vrouwenonderdrukking" in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 5, 1981, 30-43.
 22. Volgens Paul Kuypers blokkeert o.a. de gehanteerde terminologie in Nederland een écht staatsdebat. Hij wil daar dan ook zo vlug mogelijk van verlost zijn om de 'waarheid van de dingen' te onderzoeken. Mijn uitgangspunt is niet dat de terminologie zicht op de waarheid belemmert, maar dat ze richting geeft aan de discussie doe de verdere vormgeving van de staat begeleidt. Er wordt niet iets gezien, of niet gezien, er wordt iets gemaakt. P. Kuijpers, "Problemen van het debat" in: *Tegenspraken, dilemma's en impasses van de verzorgingsstaat*. Folia 13, 1986.
 23. Seksuering is het toekennen van een sekse. Het begrip seksualisering is in een ruimere kring ingeburgerd, maar heeft een andere betekenis, namelijk toekennen van seksualiteit. Nu is ook dat een wijd verbreid verschijn-

sel, maar de twee vallen niet samen. Een 'moeder' bijvoorbeeld heeft onmiskenbaar een sekse, of zij ook seksualiteit heeft staat nog te bezien. Zie voor een uitwerking van het onderscheid tussen sekse en seksualiteit o.a. R. Coward, **Patriarchal Precedents, Sexuality and Social Relations**. 1983.

VROUWEN
BOEKHANDEL
DIKKE TRUI

folkingestraat 14
9711 JW groningen tel. 050-136266

